

Коваль А. П., Коптілов В. В.

КРИЛАТІ ВИСЛОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ
МОВИ.— 3-є доп. вид.

К. : Ярославів Вал, 2011. — 704 с.

2011 р. у видавництві «Ярославів Вал» перевидана знакова праця української лексикографії — словник «Крилаті вислови української літературної мови», який уклали А. Коваль і В. Коптілов. Появу третього доповненого видання першої в українському словникарстві збірки крилатих висловів можна лише вітати, адже вона й досі залишається єдиним реєстром крилатих слів та висловів української літературної мови.

У вступному слові упорядники помістили короткий перелік іноземних словників, якими вони скористалися при укладанні збірки українських крилатих висловів. Це, зокрема, праці Г. Бюхманна й П. Дюпре, словник цитат зі світової літератури, укладений К. Петі, словники російських крилатих слів Н. та М. Ашукіних, Н. Овруцького та А. Бабкіна й В. Шендецова¹. Звичайно, сьогодні цей список неповний, упорядники оминули передусім англійський лексикографічний джерела крилатих висловів, наприклад авторитетний словник Бартлетта чи видання «The Yale Dictionary of Quotations» та «The Oxford Dictionary of Quotations»².

Продумуючи новітню концепцію перевидання, А. Коваль і В. Коптілов наголосили: «Ми прагнули врахувати динаміку мовних процесів і відбити її у збірці. Порівняно з попередніми виданнями в ній істотно збільшено частку крилатих слів, які прийшли до нас з античного світу, зі Старого й Нового Заповітів. До книжки увійшли крилаті слова, авторами яких є українські письменники та громадські діячі, що їх навіть згадувати було заборонено радянською цензурою... Оновлення ілюстративного матеріалу насамперед мало на меті ввести в обіг тексти заборонених у попередню добу авторів

(близько 80 осіб)». Так, видання 1964 р. подає крилаті вислови з безсмертного твору Й.-В. Гете «Фауст» у перекладі М. Лукаша, а друге видання, яке вийшло у 70-ті роки, коли можновладці намагалися відлучити його від літературної діяльності, не могло містити крилаті вислови в Лукашевій інтерпретації, тому ілюстративний матеріал включає цитати в перекладі М. Пилинського: «Я — тої сили часть, / Що робить лиш добро, бажаючи лиш злого» (видання 1964 р., переклад М. Лукаша); «Я — частина сили, що у кожную мить / Бажає зла, щоб лиш добро творить» (видання 1975 р., переклад М. Пилинського). Деякі вислови було взагалі вилучено з реєстру словника 1975 р., зокрема: *гниле багно* (так Гете описав сучасну йому німецьку дійсність, цей образ також використав І. Франко у циклі «Тюремні сонети»); «Спинись, хвилино!; Теорія, мій друже, сіра, Та дерево життя зелене» тощо. Третє видання 2011 р. повертає із забуття ці влучні цитати з видатного твору Гете у майстерному перекладі М. Лукаша. Безумовно, видання 1960–1970-х рр. не могли обійтися без фразеології, що її нав'язувала, за влучним поясненням Д. Павличка, «режимна система мислення в дусі комуністичного ідеалу». Унаслідок атеїстичної політики держави зникло багато висловів біблійного походження, натомість твори марксизму-ленінізму ввели в щоденний обіг вислови соціалістичного характеру. Тлумачення висловлювань також здійснювалося в дусі тогочасної ідеології, наприклад, вислів Вольтера *Розчавіть підлу!* (видання 1975 р.) пояснено як вияв «непримиренної ненависті автора до церкви». Сьогочасне видання подає Вольтерівські слова «Ecrasez l'infâme» у зміненому перекладі — *Розчавіть гадину!* (с. 507) — з цілком нейтральною характеристикою: «вислів, у якому відбилися антицерковні погляди автора», яку вважаємо досить обґрунтованою з огляду на те, що у словнику наведено й інше висловлювання Вольтера — *Якби Бога не було, Його треба було б вигадати* (с. 660–661).

Кожна стаття має струнку будову з чітко розмежованими тлумачною та ілюстративною частинами: коротка довідка про походження вислову, його первісне та переносне значення, художня характеристика, а далі — ілюстрації, які засвідчують активне функціо-

¹ Büchmann G. Geflügelte Worte.— München, 1997; Dupré D. Encyclopédie des Citations.— Paris, 1959.— 701 p.; Petit K. Le dictionnaire des citations du monde entire.— Paris, 1960.— 478 p.; Ашукін Н. С., Ашукіна М. Г. Крылатые слова.— 3-е изд., испр. и доп.— М., 1966.— 823 с.; Овруцкий Н. Крылатые латинские изречения в литературе.— К., 1962.— 220 с.; Бабкин А., Шендецов В. Словарь иноязычных выражений и слов, употребляющихся в русском языке без перевода : В 2 т.— М., 1980–1982.— 1350 с.

² The Yale Dictionary of Quotations / Ed. Fred R. Shapiro.— Yale, 2006.— 1104 p.; The Oxford Dictionary of Quotations.— 7th ed.— Oxford, 2009.— 1155 p.

нування крилатих слів і увиразнюють не лише контекст їх уживання, а й мовні процеси динамічного розвитку одиниці. Узагалі ілюстративний матеріал зібрано на основі широкої джерельної бази, яка охоплює художні твори та епістолярії, публіцистику й наукові праці українських письменників і вчених. Важливо, що до словника подано алфавітний покажчик висловів та покажчик авторів крилатих висловів, які допомагають користувачеві зорієнтуватися в лексичному складі реєстру та легко знайти відповідну сполуку.

Рецензований словник, як і видання 1975 р., не продовжує традиції збірки 1964 р., де крилаті вислови іншомовного походження, написані латиницею, подані в окремій частині. Наприклад, наведений вище крилатий вислів *Камо грядеши?* (старослов'янська форма) подається в паралельній латинській формі *Quo vadis?* (це й одноіменна назва роману Г. Сенкевича) у рамках однієї словникової статті (с. 271–272). Якщо словник 1964 р. подає виключно церковнослов'янську форму крилатого вислову *камінь преткновения*, видання 1975 р. зберігає тільки сучасну форму *камінь спотикання*, то видання 2011 р. у переліку містить загальнопоширену назву *камінь спотикання*, та в прикладах до словникової статті містять і відповідну церковнослов'янську форму (с. 271). Вважаємо такий підхід подання словникового матеріалу виправданим і раціональним: прагнення укладачів якомога глибше розкрити динамізм розвитку крилатих слів шляхом подання варіантних форм із примітками зацікавить пильного читача. У всіх виданнях бачимо правописні зміни: якщо збірка 1964 р. подає *Авгійові стайні, тридцять срібників, Камо грядеши?, Евріка!* та ін., то в наступних публікаціях дотримано оновлених норм української орфографії: *Авгіві стайні, тридцять срібників, Камо грядеши?, Еврика!* Цікаві орфографічні зміни спостерігаємо у вислові *Ріг Амалфеї*: словники 1964 р. та 1975 р. подають варіант *Ріг Амалфеї* (скалькований з російської мови), хоча в ілюстраціях до статті наведено цитату з поезії М. Рильського з іншим варіантом — *і з рук його пануть, як з рога Амальтеї, плоди, налиті вщерт, і довіг насма трав* (с. 500). Видання 2011 р. правомірно виключає версію *ріг Амалфеї* та подає інші три варіанти (с. 500–501): *Ріг Амальтеї, ріг достатків, ріг Фортуни* (за давньоримською міфологією).

У новому перевиданні упорядники також внесли зміни у формулювання крилатих одиниць і додали синонімічні форми: вислів *спляча царівна* (1964, 1975) трансформовано на *сплячу красуню* (с. 557), доповнено вислів *суста суст* варіантом *марнота марнот*, змо-

дифіковано порядок слів у вислові *обітована земля* (1964, 1975) на *земля обітована* з аналоговою формою *обіцiana земля* (с. 234) та ін. Оскільки головним критерієм для авторів була висока частотність уживання висловів, багато з них вилучили з реєстру. З іншого боку, словник поповнився багатьма цікавими крилатими словами та сталими словосполученнями, частотність використання яких сьогодні зросла: *душу свою за братів покласти* (с. 188), *підстав другу цюку* (с. 456), *не від світу цього* (с. 390–391), *стиль — це людина* (с. 560–561), *світло зі Сходу* (с. 520), *Шехерезада* (с. 648–649), *під трояндою* (с. 456), *Радуйся, Маріє!* (с. 496), *підпільна людина* (с. 455–456) та ін. У збірці 2011 р. укладачі подають крилаті вислови, що залишили глибокий слід в українській історії чи мають політичний підтекст: вислів Ю. Лавріненка *Розстріляне Відродження* на означення періоду 1917–1933 рр. (с. 505–506); *табірний пил* — висловлювання про комуністичний терор у сталінських таборах (с. 569–570); вислів *Старший брат*, що вживалося як облудна теза в комуністичній ідеології (с. 559–560) та ін. Отже, фундаментальний перегляд словникових статей та оновлення ілюстративного матеріалу в третьому виданні збільшили цінність словника у його проєкції на сучасне українське суспільство, що, як наслідок, привело до помітного зростання обсягу (понад 1300 словникових статей).

Варто наголосити, що у словнику увиразнено тенденції семантичного розвитку крилатих висловів у системі української літературної мови. Скажімо, упорядники простежили широту філософських узагальнень крилатого вислову *Хай буде світло!* (с. 614): «За Біблією, після створення неба і землі, сказав Бог: «Хай буде світло!»; іноді цей вислів цитується латиницею *Fiat lux!* Леся Українка перефразувала його у назві своєї поезії «*Fiat nox!*» («Хай буде ніч!»), і С. Єфремов у праці «Історія українського письменства» вже скористався варіацією Лесі Українки: «*Fiat nox, — хай згине світ, хай буде тьма!*» — владно промовила дійсність. “Ні”, — відповів Грінченко цілим життям своїм, прекрасним, гармонійним...» Лише оригінальна культурологічна аналітика А. Коваль і В. Коптілова, постійний пошук і залучення якомога ширшого корпусу творів дозволили простежити такий тонкий шар асоціативного розвитку крилатих слів.

Крилаті слова істотно збагачують виразні засоби мови, відзначаються великою образністю та асоціаціями, мають здатність уживатись у різних контекстах, генерувати метафоричні значення, оскільки за кожним висловом постає не просто образ-сигніфікат, а розгорнута певна ситуація, подія, описані в

літературі. Враховуючи новочасні світові тенденції дослідження та систематизації крилатих висловів, перевидання лексикографічної праці А. Коваль і В. Коптілова — вагома подія українського словникарства, що знаменує початок дедалі ґрунтовнішого вивчення корпусу крилатих висловів сучасної української літературної мови. Ця праця ста-

не змістовною та надійною опорою у подальших дослідженнях фонду крилатих слів української мови, незамінним помічником інтелектуального читача, філолога, перекладача й поціновувача українського слова.

І. ОДРЕХІВСЬКА

(Львів)